

Н. Набиолла^{1*}, С.А. Қасқабасов², З.Н. Сейітжанов³

^{1,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
²М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503

ХИКАЯТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САНА

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорының прозалық жанрларының бірі хикаят мәтіндеріне сараптаулар жасалып, негізінен пайғамбарлар өміріне байланысты туған хикаяттарға басымдық беріледі. Зерттеуде хикаят жанрының жиналуы мен жүйеленуі, жариялануы мен зерттелуі туралы еңбектері жан-жақты қарастырылады. Бұған дейінгі хикаят жанрына байланысты жазылған еңбектер арнайы назарға алынып, оларға сілтемелер жасалады. Зерттеуге алынған мәтіндер фольклортанудың ғылыми жетістіктері аясында сараланады. Зерттеу барысында эпсана-хикаяттың ғибраттық, танымдық қырларына тоқталып, негізінен «Бабалар сөзі» жұзтомдығында жарық көрген хикаят мәтіндеріне талдау жүргізіледі. Елімізде тараған хикаяттардың негізі – ертедегі «Қиссасул-әнбия» кітабы екеніне барлау жасалады. Онда Адам-Ата мен Хауа-Анадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың дүниеге келуі мен олардың өнегелі өмірі туралы баяндалған мәтіндерге сарапталады. Сонымен бірге діни жоралғылардың қалай орындалатыны туралы да алғаш рет сонда айтылғаны туралы ой тұжырымдалады. Пайғамбарлар мен әулиелердің өмірлері туралы айтылған ғибратты әңгімелері назарға алынып, жан-жақты талдаулар жасалады. Сол тұлғалардың адалдық пен ізгілік, адамгершілік жолында қандай да бір қиындық кездесіп жатса, оны жеңе білудің жол-жобасын көрсететін мәтіндерге назар аударылады. Қоғамдық қарым-қатынаста, мемлекеттік мәселелерде, тіпті отбасындағы ерлі-зайыпты адамдар мен бала-шаға арасындағы жағдайларға байланысты түсінік танытып, шығар жол көрсете білуіне тоқталады. Бұларды жинақтай келгенде хикаяттағы кездесетін образдар ізгі және мағыналы өмір сүруге ұмтылатын, өздеріне сенушілердің таным-түсінігіне сілкініс тудыратын даналық пен басшылықты ұсына отырып, діни дәстүрлерде шешуші рөл атқаратыны сараланады. Өздерінің ілімдері мен үлгілері арқылы адамгершілік қағидаттары жеке адамдарды, ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал ететіні талданады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеністіктегі мәдени құндылықтар транзиті» (2023-2024) жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: фольклор, хикаят, мәтін, жанр, қоғамдық сана, тұлға, халық мұрасы

N. Nabiolla^{1*}, S.A. Kaskabassov², Z.N. Seyitzhanov³

^{1,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
²M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503

Legend and social consciousness

Abstract. The article examines the texts of legends, one of the prose genres of Kazakh folklore, giving priority to stories related to the lives of the prophets. This study comprehensively examines the work on collecting, systematising, publishing, and researching the legend genre. Particular attention is paid to previous works belonging to the genre of legend, and references are made to them. The texts under study were analysed within

the framework of the scientific achievements of folkloristics. During the study, the educational and cognitive aspects of the legend will be considered, mainly the texts of the stories published in the hundred-volume book "The Word of the Ancestors." It was revealed that the basis of the stories widespread in our country is the ancient book "Qissasul-anbiya." As part of the study, an analysis of texts describing the birth of the prophets and their moral lives, from Adam-Ata and Eve to the Prophet Muhammad, was carried out. At the same time, scientific conclusions are drawn that, in this work, the performance of religious rituals is mentioned for the first time. Taking into account the instructive accounts of the lives of prophets and saints, a comprehensive analysis is carried out. It focuses on texts that show the way for these individuals to overcome any difficulties on the path of honesty, kindness, and humanity. It emphasises the peculiarities of these individuals in social relations, in state matters, and even in connection with the circumstances between spouses and children in the family. To summarise, the images found in these stories play a crucial role in religious traditions, offering wisdom and guidance that shakes the minds of those who believe in them and strive to live a good and meaningful life. Moral models are analysed to contribute to the education of personality and virtues through their teaching and example.

Acknowledgments: Article was prepared according to the project BR18574216 "Transit of cultural values in time and space".

Keywords: folklore, legend, text, genre, social consciousness, personality, folk heritage.

Н. Набиолла^{1*}, С.А. Каскабасов², З.Н. Сейтжанов³

^{1,3}Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503

Легенда и общественное сознание

Аннотация. В статье исследуются тексты легенд – одного из прозаических жанров казахского фольклора, отдавая приоритет рассказам, связанных с жизнью пророков. В этом исследовании комплексно рассмотрены работы по сбору и систематизации, публикации и исследованию жанра легенды. Особое внимание уделено предыдущим произведениям, относящимся к жанру легенды, и были сделаны ссылки на них. Исследуемые тексты были проанализированы в рамках научных достижений фольклористики. В ходе исследования будут рассмотрены образовательные, познавательные аспекты легенды, в основном анализируются тексты рассказов, опубликованных в стотомнике «Слово предков». Было выявлено что, основой рассказов, распространенных в нашей стране, является древняя книга «Киссасул-анбия». В рамках исследования проведен анализ текстов, описывающие рождение пророков и их нравственную жизнь, от Адам-Ата и Евы до пророка Мухаммеда. При этом делаются научные выводы о том что в этом труде впервые упоминаются о совершении религиозных обрядов. Учитывая во внимание поучительные рассказы о жизни пророков и святых, проводится всесторонний анализ. В нем основное внимание уделяется текстам, показывающим путь к тому, чтобы эти личности могли преодолеть любые трудности на пути честности, добра, человечности. В нем подчеркивается особенность этих лиц в общественных отношениях, в государственных вопросах и даже в связи с обстоятельствами между супругами и детьми в семье. Подводя итог, можно отметить, что образы, встречающиеся в этих историях, играют решающую роль в религиозных традициях, предлагая мудрость и руководство, которые потрясают умы тех, кто верит в них, кто стремится прожить хорошую и осмысленную жизнь. Анализируется, что моральные модели способствуют воспитанию личности и добродетелей через их учение и пример.

Благодарность: Статья подготовлена по проекту BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: фольклор, легенда, текст, жанр, общественное сознание, личность, народное наследие.

1. Кіріспе

Фольклор – біздің дәуірімізге дейін бірнеше мың жылдықты артта қалдырып, қоғамдық сананың бір түрі ретінде осы күнге жетіп отыр. Әр дәуір, әр қоғамның талап-тілектеріне орай, өзгерістер мен толықтыруларға түсіп, формасын өзгертіп кейінге, дәуірден дәуірге көшіп отырған. Бүгінгі күнге жеткен мол фольклорлық дүниелердің бойында әр дәуірдің өз таңбасы қалып отырғаны да сонан болса керекті. Солардың бірі – «фольклордың миф пен хикаядан көркем, ертегіден көркемдік қуаты әлсіз, алайда танымдық, ғибраттық, тәрбиелік қуаты жағынан ешбірінен кем түспейтін әпсана-хикаят жанры» (Қасқабасов, 1984: 151) екені белгілі.

Әпсана-хикаятты зерттеген ғалымдар оны жанрлық ерекшелігіне байланысты өзіне тән өзгешелігін ашып көрсеткен болатын. Айталық, «әпсана – дінмен қатыссыз, көне дәуірден келе жатқан фольклорлық ұғым-түсінікпен астасып жатса, ал, хикаят негізінен дінмен байланысты екенін, көп құдайлық және бір құдайлық дін пайда болғаннан кейін, атап айтқанда Зәбур, Тәурат, Інжіл, Құран хикаялары негізінде тараған дүниелер екенін айтады. Бүгінге жеткен сол «хикаяттарда әңгімеленетін оқиғалар тыңдаушылар арасында сенімсіздік тудырмайды, өйткені, олар пайғамбарлар мен әулиелердің іс-әрекеті немесе басынан кешкен оқиғалары болып баяндалады» (Қасқабасов, 2002: 163а).

Елімізде тараған, бүгінгі күндері хатқа түскен хикаят мәтіндерінен қарағанда көбінде Атам Атадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі, Құранда аты айтылатын 25 пайғамбардың, Мұхамед пайғамбардан кейінгі халифтер мен сахабаларының, ғалымдар мен әулиелердің, ұлы тұлғалардың есімімен байланысты айтылатынына көзіміз жетіп отыр.

Хикаят жанрының ішіндегі діни хикаяттың басым бөлігі негізінен Қазақстанда, қазақ халқының арасында ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқаны көрінеді. Еліміздегі діни хикаяттардың таралуын бірнеше сатыда қарауға болады. Әуелгісі – біртұтас түркі халықтары кезеңі, атап айтқанда X-XIV ғасыр аралығындағы кезең. Қазіргі зерттеулерге қарағанда ислам діні алғаш түркі даласына Қарахан мемлекеті тұсында тараған, Алтын Орда кезеңіндегі Берке ханның билігі тұсында толыққанды орныққан деген пікір қалыптасқан. Онан кейінгісі – Қазақ хандығының құрылуы мен орыс патшалығына бодан болған кезең (XV-XIX ғасыр), үшіншісі – Кеңес кезеңі болса, төртіншісі – еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар. Әрине, кеңес кезеңінде діни тақырыптарға шектеу қойғандығы себепті хикаяттардың жиналуы мен зерттелуінде қиындықтар болды. Алайда ішінара іргелі зерттеулерде жан-жақтылы қарастырылды.

«X-XII ғасырлар түрік халықтарының қоғамдық-мәдени дамуында Оянушылық дәуірі болды. Ғылым, мәдениет, әдебиет саласындағы туындылар жергілікті түркі халықтарының тілінде жазыла бастады. X–XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиеттің негізгі тақырыптары: Құран сюжеттері, ислам дінінің негізін салған Мұхаммед пайғамбар, оның сахабалары, әулие-әнбиелер туралы болды» (Мәтбек <https://www.kaznu.kz>). Назиралық жолмен келген сол әдебиеттердің негізінде ел арасында хикаяттар да көптеп тарады. Бірақ та сол хикаяттардың ішінде көне таным-түсініктің де араласып жеткенін ғалымдарымыз дәлелдеп жазған болатын.

Ислам дінінің кең көлемде қанат жаю кезеңі Алтын Орда тұсына тура келеді. Алтын Орда кезеңі деп айтатынымыз – сол кезеңнің әдеби жәдігерлері саналатын біраз шығармаларда діни тақырып, пайғамбарлардың өмірбаяны мен бастан кешкен оқиғалары туралы аңыз-әңгімелер көптеп кездесуінде жатса керек. Бүгіндері сол құнды дүниелер біздің фольклорлық мұраларымыздың бір парасына айналып үлгірген. Оны көне дәуірді зерттеген Алма Қыраубаеваның еңбегінен де көре аламыз. «А.Қыраубаева Жошы Ұлысы тұсындағы әдебиетті екі арнада қарастырады. Әуелгісі, аударма-назиралық жолмен таралған шығармалар дейді де, оған Құтыбтың «Хұсырау уа Шырыны», Сайып Сарайдың «Гүлістаны», Әлидің «Қисса Жүсібі», Рабғұзидың «Қисас и Рабғузи», Махмұт ибн Әлидің «Жұмаққа апарар жол» қатарлы туындыларды атайды (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 9). Бұл туралы Т.Қыдырдың да зерттеулерінен кездестіреміз. Онда: «Түркі жазба тілінде пайғамбар өмір жолын тұтас қамтыған алғашқы шығарма Алтын Орда тұсында дүниеге келді. Араб тарихшысы Әбулхасан ибн Хишамның «Сияри нәбәуи» деген еңбегі 1388 жылы Мұстафа ибн Жүсіп тарапынан көркем тәржімаланып, сол заман билеушісі Барқұққа сыйға тартылды. Содан ХХ-шы ғасырдың басында Шәді Жәңгірұлы «Сияр шәріп» дейтін шығарма жазып, әдеби дәстүрді қайта жалғады», – дейді (Қыдыр, 2016: 242). Әрине бұл шығармалар назиралық жолмен тарағандықтан оған көнеден келе жатқан мифтік таным-түсініктің де араласып жүретіні заңдылық. Хикаят жанры туралы С.Қасқабасов: «Хикаят таза мұсылмандық мифологияға ғана негізделмейді, онда архаикалық мифтің де, әпсана мен аңыздың да, тіпті, ертегінің де қасиеттері ұшырасады. Сондықтан да бұл жанрдың пайда болу процесін ислам дәуірінен бұрынырақ деп түсіну керек, ал жанр ретінде толық қалыптасуы исламның қазақ еліне кең тараған кезіне сәйкес келеді», – дейді (Бабалар сөзі, 2013, Т.95). Осы мақаладағы мәтіндер негізінен «Бабалар сөзінің» 95 томынан алынғандықтан қайта-қайта сілтеме бере бермедік.

XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жарық көрген кітаптар мен баспасөздерде, газет-журналдарда жарияланған, белгілі шығыстанушы ғалымдар жинаған мәтіндерден басқа көп жарияланбаған. Кеңестік кезеңде бірнеше рет фольклорлық экспедиция ұйымдастырылғанымен онда да осы жанрдың көлемді түрде жиналмағаны байқалады. Ал тәуелсіздік жылдары тек «Бабалар сөзі» жүзтомдығында жариялауға мүмкіндік туды. Бұл жанр толыққанды жиналмаса да, ел арасында сақталып бүгінгі күнге жеткен.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» жобасы аясында қарастырылғандықтан бұнда негізінен хикаят жанрының адам санасына әсеріне баса назар аударылды. Тақырыпты зерттеудің негізгі өзегі, материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 95-томына енген материалдарға мәтінтанулық талдаулар жүргізілді. Пайғамбарлар мен әйгілі тұлғалардың өмір жолындағы ізгі істерінің кейінгі буынға жасаған әсері жан-жақты қарастырылды. Сондай-ақ, хикаят жанрының зерттелуі мен жариялануы туралы да шолу жасалды.

2.1. Зерттеу әдістері

Зерттеуде сипаттау, салыстырмалы талдау, ішінара мәтіндерге салыстыру жұмысы негізінде шағын көлемде сараптаулар жүргізілді. Хикаяттардың ішінен адам санасына

ізгілік, адамдық, адалдық қасиеттердің нұрын себетін мәтіндер сарапталып, сол негізде талдау жұмыстары жүргізілді.

2.2. Материалдарға сипаттама

Елімізде тараған хикаят жанрының тақырыбы мен сюжеттік оқиғасына қарағанда кітаби және діни оқиғалардың желісіне кең таралғаны аңғарылады. Хикаят жанрының елімізде тараған нұсқаларына назар салатын болсақ, негізінен пайғамбарлар мен әулие-әнбиелер тағдыры мен өміріне байланысты тараған әңгімелер мен ислам дінінің мифологиясына негізделіп, шындық пен қиялдың элементтері кіріктіріле отырып, тарихи тұлғалар, оқиғалар көркем әсіреленіп баяндалғаны байқалады.

«Шығыс елдерінде осы хикаят желісіндегі шығармалар аса мол сақталғандықтан, олар жинақталып, жүйеленіп әр кезеңдерде арнайы басылым көріп отырған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл үрдіс қазақ даласында да белең алып, халық шығармашылығына біртіндеп сіңісіп, төл туындыларындай қалыптасып кеткен хикаяттар әрқилы басылымдарда, жеке жинақтарда жарияланды. Әсіресе, қазақ оқырмандарын (тыңдармандарын) ерекше қызықтырған тақырыптар Адам атадан бергі пайғамбарлардың ғұмырнамалары, соңғы Пайғамбарымыз Мұхаммед әлайһи саламның өмірі мен қызметі, оның серіктері – алғашқы халифтар Әбубәкірдің, Омардың, Оспанның, Әлидің, өзге де сахабалардың Ислам діні жолындағы күрестері, Лұқпан, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Қызыр ата, Ғайып Ерен Қырық Шілтен, Баба Түкті Шашты Өзіз т.б. туралы шығармалар болды. Тіпті, XX ғасырдың басында «Қиссасул-әнбия», «Тариху Мұхамадия» сынды үлкен еңбектер қазақ тіліне аударылып, Қазан қаласында басылым көрді. Бұл ретте кітаптардың тәржімалануына, дайындалуына, басылуына мұрындық болған А.Жалмұхамедов, А.Білмұхаммедов секілді Алаштың зиялы азаматтарының есімдерін айрықша атап өткен орынды» (Бабалар сөзі, 2013, Т.95). Бір айта кететін дүние, Ескендір Зұлқарнайын туралы хикаяттарды отандық және шетелдік ғалымдар жан-жақты қарастырды (Edward, 2022: 51-74). Сондықтан бұл мақалада сілтеме берумен шектелеміз.

Елімізде кеңінен тарап, халықтың санасынан мықтап орын алған дүниелер «Қиссасул-әнбия» (1907), «Тариху Мұхамадия» (1907), М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары Е.Бісмайыловтың «Солтүстік Қазақстан» (1965), Б.Адамбаевтың «Батыс Қазақстан» (1957), М.Ахметовтың «Арал-Қызылорда» (1941), Қ.Саттаровтың «Қарақалпақстан, Өзбекстан» (1984), Е.Букетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінің студенттері фольклорлық экспедицияларының (1991) жинаған материалдары арқылы кейінге жетіп отырған. М.Ж.Көпеевтің, Ә.Диваевтың, Ш.Жәңгіровтың, Х.Имажановтың, Б.Қозыбақовтың, А.Нұралинның, Ә.Жұматаевтың, Н.Раманқұловтың, А.Дүйсенбінің, С.Ережеповтың қолжазба мұралары, «Дала уәлаятының газеті» (1888), «Тафсир баян» (1907), «Иман» (2008), «Мұсылман» (2009), «Хақ жолы» (2010) т.б. басылымдарда жарияланған Бұнда шыққан материалдардың дені «Бабалар сөзі» сериясының 95 томына жинақталып берілгені белгілі (Бабалар сөзі, 2013, Т.95).

Әпсана-хикаят жанрының тек жеке жиналып, кітап болып шығуы «Бабалар сөзі» жұзтомдығы аясында мүмкін болды. Бұған дейін көлемді жинақ ретінде жарық көрмеген. Қазақ фольклортану ғылымында осы жанрды арнайы анықтап,

жанрлық ерекшеліктерін атап, оның басқа фольклорлық жанрлармен арақатынасын, айырмашылығын ашып көрсетіп берген академик С.А.Қасқабасов болатын.

Ғалымның жіктеуі негізінде эпсана-хикаяттың гибраттық, танымдық қырларына тоқталамыз. Бұнда негізінен «Бабалар сөзінде» жарық көрген хикаят мәтіндеріне талдау жүргіземіз. Сонымен бірге «Бабалар сөзіне» енбей қалған алыс-жақын шетелдегі қазақтар арасында тараған мәтіндерге де шолу жасаймыз. «Бабалар сөзінің» 95-томына негізінен хикаят мәтіндері ғана топтастырылған. Онда мәтін шартты түрде үш тарауға бөлініп берілген. Бірінші тарауға «Қиссасул-әнбия» кітабы бойынша жеткен мәтіндер еңсе, екінші тарауға ел ішінде таралған қолжазба мұралар, кейбір басылымдар арқылы жеткен дүниелер топтастырылған. Ал үшінші тарауына хикаят негізінде, поэзия тілімен жеткен өлеңдер, хикаяттық жырлар топтастырылған.

3. Талқылануы

Елімізде тараған хикаяттардың бір негізі – ертедегі «Қиссасул-әнбия» кітабы. Онда Адам-Ата мен Хауа-Анадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың дүниеге келуі мен олардың өнегелі өмірі туралы баяндалады. Сонымен бірге діни жоралғылардың қалай орындалатыны туралы да алғаш рет сонда айтылады. «Адам әлайһи саламның опатының баяны» атты хикаятта Адам өмірден өткенде оны қалай жерлеу керек екені туралы, періштелердің үйреткені айтылады. Адам баласын арулап жерлеу Адам Атадан басталады дегенді меңзейді. Осыған қарағанда діни хикаяттар ғасырлар бойы жеке адамдар мен қауымдастықтарға бағыт-бағдар беріп келе жатқан моральдық-этикалық негіздердің қайнар көздерінің бірі болып табылады. Өртүрлі сенім бойынша хикаяттар әдетте бірнеше маңызды мақсаттарға қызмет етеді деп айтуға болатын секілді. Оларды төмендегідей топтастырып қарастыруды жөн көрдік:

– Хикаят мәтіндерінде жанашырлық, батылдық, адалдық, жанқиярлық сияқты ізгі қасиеттерді бойына сіңірген тұлғалар бейнеленген. Ол жоғарыдағы мәтіндегі Адам атаға байланысты аңыздаулардан айқын көрінеді. Пайғамбарлар өзіне сенушілер мен иман келтірушілер үшін үлгі болып, олар осы ізгі қасиеттерді өз өмірлерінде де қайталауға шабыттандырады. Мысалы, христиандықтағы Иса Мәсіх, исламдағы Мұхаммед пайғамбар немесе буддизмдегі Гаутама Будда сияқты тұлғалар өнегелі ілімдері мен үлгілі өмірлері үшін құрметке ие.

– Хикаятта ашкөздікке, қызғанышқа, менмендікке және басқа да жаман әрекеттерге бой алдырған, олардың күйреуіне немесе азап шегуіне әкелетін адамдар туралы әңгімелер де бар. Бұл ескерту хикаятқа сенушілерді әдепсіз мінез-құлық салдары және моральдық принциптерді ұстанудың маңыздылығы туралы ескертеді. Мысалы, христиандық пен исламдағы Адам мен Хауа ананың тыйымға мойынсұнбауы туралы әңгімелер немесе грек мифологиясындағы Мидас патшаның ертегісі шамадан тыс құштарлық пен мақтаншақтық қаупінен сақтандырады. Құран хикаяттарындағы ағайынды Әбіл мен Қабылдың ортасындағы қызғаныш жағдайы да осы ұғымнан хабар беріп тұрғандай.

– Діни хикаяттар адамдық құндылықтарды нығайтуда маңызды рөл атқарады. Хикаяттарда әйгілі тұлғаларға (пайғамбарларға) сенушілердің ұжымдық болмысы мен мінез-құлқын қалыптастыратын белгілі бір сенім дәстүрінің негізгі принциптері мен нанымдарын бейнелейтін әңгімелер жүреді. Мысалы, «Рамаяна»

және «Махабхарата» сияқты үнділік эпостар индустар көп тұратын аймақтардағы қоғамдық нормаларға әсер ететін борыш, әділдік және өз әрекеттерінің салдары туралы адамгершілік сабақтарын береді. Сол сияқты Жүсіп пайғамбарға байланысты хикаяттарда адамгершілік қасиеттің биік деңгейге көтеріле баяндалғанын аңғарамыз.

– Діни аңыздарда кейіпкерлер мен олардың кейінгі таңдаулары кездесетін күрделі моральдық дилеммалар жиі кездеседі. Бұл әңгімелер этикалық шешім қабылдау процестері туралы түсінік береді және сенушілерді өз әрекеттерінің салдары туралы ойлауға шақырады. Осы әңгімелерде бейнеленген кездескен қиындықтармен күресу арқылы адамдар өздерінің сенімдерінің этикалық принциптерін және оларды нақты өмірлік жағдайларда қалай қолдану керектігін тереңірек түсінеді. Діни хикаяттарда моральдық және этикалық ілімдерді жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге қауымдастық сезімін, жеке басын және бір дінге сенушілер арасында ортақ құндылықтарды қалыптастыратын негізгі мәтіндер ретінде қызмет етеді. Бұл әңгімелердегі мәңгілік даналық арқылы адамдар адам болмысының күрделілігін және ізгі өмірге ұмтылу үшін бағыт-бағдар табады. Сондықтан да ислам діні арқылы бізге тараған хикаяттардың адам санасынан мықтап орын алуы – жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіргендігінде болса керек. Сондықтан да ол дүниелер біздің рухани өмірімізге сіңісіп кеткен.

Ел арасында тараған хикаяттардың бір парасы Жүсіп пайғамбарға байланысты айтылады. Жүсіп пайғамбар Құран хикаятында кездесетін маңызды тұлға және оның оқиғасы Жүсіп сүресінде егжей-тегжейлі баяндалған (Misnal Munir, 2023: 227-231). Оның әңгімесі адамгершілік тағылымдары мен адам болмысын түсінуге бай. Жүсіп пайғамбардың оқиғасына қатысты аңыздар имандылықтың, сабырлықтың, төзімділіктің, кешірімділіктің үлгісі ретінде қалғаны белгілі.

Хикаят негізінен пайғамбарлардың өмір жолын баяндаумен бірге олардың басынан өткізген уақиғаларын тілге тиек етеді. Ағаларының істеген опасыздығына кешіріммен қарап, оларға аштық кезінде көмек қолын созған Жүсіп пайғамбардың өмір жолы да бұл күндері ғибарат ретінде айтылып келеді. Онда Жүсіп пайғамбар түс көріп, оны ағалары мен атасына айтады. Атасы оған пайғамбарлықтың қонғанын түсініп, Жүсіпті бұрынғыдан да артық жақсы көреді. Алайда оның ағалары бұл түсті естіген соң, оған күншілдік жасай бастайды. (*Жақұп элайһи саламның пайғамбарлығының баяны*). Алайда бірге туғандарының осындай жауыздығын көре тұра Жүсіп пайғамбар Алла разылығы үшін оларды кешіріп, атасымен бірге өз қасына алады. Хикаятта осы арқылы сабырлық пен кешірімшілдіктің биік үлгісін көрсетеді. Өзімен бірге туғандары оған көп жамандық жасап, елден бездіруге дейін барса да, Жүсіп оларды кешіре білді және оны Алланың қалауы деп қабылдап, оған мойынсұнды. Іс жүзінде ағаларының оған жасаған жамандығы – Жүсіпке бақ болып қонды. Ол хандық деңгейіне дейін көтеріле алды. Тіпті, өзінен безіп, атасына өтірік айтқан ағаларын да өз панасына алып, аштықтан аман алып қалды. Оларға жақыннан жанашыр болып, қамқорлық танытты. Бұл мысалдан қазақ халқының «Таспен ұрғанды аспен ұр» деген даналығымен астасып жатқанын көреміз. Яғни бұл хикаят арқылы кешірімді, кең пейіл, сабырлы және қомқор, қайырымды болғанда ғана айналаңа шуақ шашып, досың түгіл дұшпаныңды да осы асыл қасиетініңмен тәнті ғылып,

мойынсұндырасың дегенді меңзейді. Қазіргі кезеңде осы хикаяттар электронды құрал-жабдықтар арқылы көшіріліп, интернет беттерінде тарап жүр. Тіпті қазіргі кезеңде мешіт-медреселерде Жүсіп пайғамбардың ізгі қасиеті туралы да «Құран хикаялары» деген атпен тарап, уағыз ретінде айтылып жүргенін көреміз. Хикаяттың ғибраттық рөлінің маңызды тұсы – өзіңмен жауласқан, дұшпансыған адамдарға ақ, адал ниетінді білдіріп, жаулығына достық қолыңды созып, құшағыңа тарта білсең, жер бетіндегі адамдардың бір-біріне деген қастандығы мен жауыздығына тосқауыл қоюға болады деген гуманистік ойды ортаға салады.

Пайғамбарлар мен әулиелердің өмірлері туралы айтылған ғибратты әңгімелері кім-кімге болса да ой салмай қоймайтыны белгілі. Адалдық пен ізгілік, адамгершілік жолында қандай да бір қиындық кездесіп жатса, оны жеңе білудің жол-жобасын көрсеткендей болады. Қоғамдық қарым-қатынаста, мемлекеттік мәселелерде, тіпті отбасындағы ерлі-зайыпты адамдар мен бала-шағалары арасындағы жағдайларға да байланысты түсінік танытып, шығар жол көрсете білуінде болса керек.

Жоғарыдағы мәтіндерден көргеніміздей діни хикаяттар шын мәнінде этикалық шешім қабылдау ретінде қызмет етеді. Бұл әңгімелер қиын таңдауларға және моральдық мінез-құлық сынақтарына қарсы тұратын кейіпкерлерді бейнелейді, өзіне сенушілерге этикалық мінез-құлық туралы құнды түсініктер береді және олардың әрекеттерінің салдары туралы ойлануға итермелейді. Мысалы, иудей-христиандық дәстүрдегі Ыбырайым мен Ысқақтың арасындағы оқиғасын қарастырайық (исламдық хикаяттарда Ыбырайым мен Ысмайылдың арасындағы). Ыбырайымнан Құдай оның сенімі мен мойынсұнғыштығын сынау үшін сүйікті ұлы Ысқақты (кейде Ысмайылды) құрбандыққа шалуды сұрайды. Бұл Ыбырайымды ауыр моральдық дилеммаға душар етеді: Құдайдың бұйрығына мойынсұну, немесе ұлының өмірі үшін Құдайдың еркіне қарсы шығу. Ыбырайым Құдайдың бұйрығын орындауға дайын болуы арқылы, тіпті өз іс-әрекеттерінің моральдық салдарымен күрессе де, терең сенім мен мойынсұнушылықты көрсетеді. Сол сияқты, үнді эпосы Махабхаратада Арджуна кейіпкері Курукшетра шайқас алаңында моральдық дағдарысқа тап болады. Ол өз туыстарына қарсы шайқасқа дайындалып жатқанда, Арджуна күдік пен моральдық азаппен күресіп, туыстарын өлтірудің әділдігіне күмән келтіреді. Лорд Кришнаның басшылығы арқылы Арджуна борыш, әділдік және тіпті моральдық екіұштылық пен жеке жанжал жағдайында да өз міндеттерін орындаудың маңыздылығы туралы біледі. Бұл әңгімелерге сенушілер борыш, құрбандық, жанашырлық және әділдік сияқты мәңгілік этикалық принциптерді зерттей алатын аллегориялық шеңберлер ретінде қызмет етеді. Осы аңыздардағы кейіпкерлер тап болған моральдық дилеммалармен айналыса отырып, адамдар этикалық шешім қабылдаудың күрделі мәселелерін ойлауға және өз өмірлеріндегі дұрыс әрекетті анықтауға шақырылады. Сонымен қатар, діни дәстүрлер осы оқиғалардан алынған этикалық нұсқаулар мен ілімдерді қамтамасыз етеді, сенушілерге күнделікті өміріндегі моральдық қиындықтар мен дилеммаларды шешуге практикалық түсінік береді. Осы әңгімелерді ой елегінен өткізу, зерделеу және талқылау арқылы адамдар өздерінің сенімдерінің этикалық өсиеттерін тереңірек түсінеді және адамгершілік парасаттылық пен саналы әрекетке қажетті ізгі қасиеттерді дамытады. Негізінде діни аңыздар адамгершілік

тәрбиесі мен рухани өсудің қуатты құралы ретінде қызмет етеді, оған сенушілерді адам табиғатының күрделілігімен, құдайдың еркі мен өмірімізді қалыптастыратын моральдық императивтермен күресуге шақырады. Осы әңгімелермен мұқият танысу арқылы адамдар өздерінің сенімін басшылыққа алатын және әлемдегі шешімдерін хабардар ететін этикалық принциптер туралы баға жетпес даналық пен түсінікке ие болады.

Хикаятқа негіз болған пайғамбарлардың өнегелі өмірі мен ақыл-ойы туралы айтылатын дүниелердің шоғыры ұшан-теңіз. Соның бірі – Айуб пайғамбардың басынан өткен оқиғалары арқылы баяндалады. Онда отбасы тірлігі мен жұбайлардың бір-біріне деген риясыз махаббаты, жанашыр жақындығы бастарына түскен қиындықты бірге көтере білген асыл қасиеттері әңгімеленеді. Қиын жағдайды қалай еңсеріп, жеңуге болатыны туралы Айуб пайғамбар мен оның жұбайы арасындағы терең сүйіспеншілік арқылы берілген. Адамдардың бір-бірімен қандай қарым-қатынаста болуы керек екенін, адамдықтың қандай деңгейдегі асыл қасиет екенін осы хикаяттан да жан-жақтылы, терең ұғуға болатын секілді. Хикаятта әйел заты үшін бұрымы қандай қасиетті саналса да, сол қасиетті затты жұбайының бір жұтым сусыны мен бір шайнам тамағына, атап айтқанда жұбайының тағдырына бола құрбандыққа шалғаны баяндалады. (*Айуб алайһи саламның Пайғамбарлығы баянында*).

Хикаяттың өзі айтып тұрғандай істің мән-жайын түсінбеген Айуб пайғамбар әйеліне қатты ашуланып, реніш білдіргенімен, сауыға сап, ол әйеліне ауыр жаза қолданбады. Қайта, істің анық-қанығына жету үшін оны тектеп-тексеріп, ақ-қарасын айырып алып, өзінің ісінің қате, әйелінің кінәсіз екеніне көзін жеткізген соң, берген антын орындау үшін жүз шыбықты бірге байлап, ұру әрекетін ғана жасап қояды. Пайғамбардың бұл іс-әрекеті де кейінгі қауымға үлгі боларлықтай мысал екені белгілі. Бұл да бүгінгі қоғамдағы алды-артын ойламай, бірден дүрсе қоя беріп, қарсы тараптарды жазықсыз кіналайтын ерлі-зайыптылар үшін үлкен ақылдың көзі секілді көрінеді. Белгілі бір іске тез тұжырым жасап, алдын ала кесіп-пішуге болмайтынын, тек істің анық-қанығына, ақиқатына көз жеткізгеннен кейін ғана іс қылудың маңыздылығын аңғартып тұрғандай. Сонымен бірге бұндағы назар аудартатын және бір жай – ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластық пен бір-бірінің амандығы үшін неге болса да баруға дайын болатын жанқиярлығы. Әйел үшін бұрым – абыройдың, адалдықтың символы болса, сол масқаралыққа төзіп, ерінің амандығы үшін сол қадамға баруды ерлікке парапар дүние деп бағалауға болатынын аңғартады. Бұның өзі де бүгінгі қоғамдағы ерлі-зайыптылардың болмайтын кішкене іске бола араларына сызат түсіріп, бүлініп жатуының еш себебі жоқ, жай бір дүние екенін аңғартқандай сезіледі. Сондай-ақ, осы хикаят арқылы ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластық пен адалдықты, бір-біріне шынайы берілудің қаншалықты маңызды екендігін, отбасы құндылығының мәнінің зор екенін ұқтырса керек. Хикаят мәтіндеріне назар салып қарасақ – барлығының да дәріптейтіні адалдық, тазалық, бір-біріне деген сенімділік, сондай-ақ, асқан сабырлылық пен кішпейілдікті көрсету.

Адамдардың хақын жемеу, олардың адамдық тұрғыдан да, о дүниелік жағынан да сұрауы болатыны хикаяттарда баяндалады. Бірде Хазірет Омар (р.а.) халифа болып тұрған кезінде бір күні түнде халқына, еліне байланысты іспен шұғылданып жатады.

Сол кезде біреу жеке басының шаруасымен оның алдына кіріп, келген себебін айтады. Хазірет Омар (р.а.) шапшаң орнынан тұрып, сол жерде жанып тұрған майшамды сөндіріп, басқа майшам жағады. Бұдан ештеңе түсінбей қалған қонақ Омардан (р.а.):

– Екеуі де майшам. Қараптан-қарап біреуін сөндіріп, екіншісін жаққаныңыз не? – деп сұрайды. Хазірет Омар (р.а.) оған былай деп жауап береді:

– Сөндірген майшам мемлекеттікі. Сенімен жеке шаруа жайында әңгімелесу үшін мемлекеттің мүлкін қолдануға хақым жоқ. Сондықтан оны сөндірдім де, өз ақшама алған майшамды жақтым (*Адам хақы туралы*).

Жоғарыдағы шағын мәтін – қазақтың «судың да сұрауы бар» деген мақалын еске салады. Бір елдің халифасының мемлекеттік мүдде мен жеке мүдде арасына назар аударып, бір-біріне араластырмай жеке іс ретінде қарауы үлгі боларлық жағдай. Осы аңызды тындап өскен кез-келген ұрпақ санасында сілкініс болатыны белгілі.

Шынында да, айтулы тұлғалар дүние жүзіндегі діни дәстүрлерде маңызды рөл атқарады. Олар өзіне сенушілерге этикалық мінез-құлыққа және рухани өсуге бағыттайтын ізгілік шамдары ретінде қызмет етеді. Оны төмендегідей бірнеше басқышта атап өтуге болады:

– Хикаятта аты аталатын пайғамбарлар мен айтулы тұлғалар өздеріне сенушілерді сөздері, әрекеттері және ілімдері арқылы шабыттандырады. Олардың үлгілі өмірі жанашырлық, кешірімділік, кішіпейілділік және сүйіспеншілік сияқты ізгі қасиеттерді бойына сіңіру жолын көрсететін бағдаршам ретінде қызмет етеді.

– Діни аңыздар мен жазбалар пайғамбарлар мен әулинелердің, ел есінде қалған танымал тұлғалардың өмірін баяндайды, олар қиындықтарды қалай жеңгенін, ізгі қасиеттерді қолданып, сенімінде берік болғанын суреттейді. Бұл әңгімелер ізгі өмір сүруге ұмтылатын сенушілер үшін құнды сабақтар мен түсініктер береді.

– Хикаят кейіпкерлері (пайғамбарлар мен әулиелер) тек құрметтеліп қана қоймайды, сонымен қатар үлгі ретінде де қарастырылады. Оларға сенушілер мен соңынан ерушілер олардың ілімдері мен құндылықтарын өз өмірлеріне енгізе отырып, олардың ізімен жүруге ұмтылады. Оларды үлгі ету арқылы сенушілер ізгі қасиеттерді дамытып, олардың рухани байланысын тереңдетуді мақсат етеді.

Пайғамбарлар мен белгілі тұлғалар нақты діни дәстүрлердегі орталық тұлғалар болғанымен, олардың ілімдері көбінесе діни шекаралардан тыс резонанс тудырады. Олар көтерген жанашырлық, әділдік және мейірімділік сияқты жалпыға бірдей қағидалар кең тартымдылыққа ие және әртүрлі мәдени және діни ортадағы адамдармен бағаланады.

Лұқман Хаким, яғни Лұқман дана – ислам әдебиеті мен фольклорында жиі айтылатын тұлға. Ол пайғамбар болмаса да, Сүлеймен пайғамбардың кезінде өмір сүрген дана және әділ адам болған деп есептеледі. Оның хикметтері мен сөздері ислам мәдениетінде кеңінен танымал. Оның даналығы өмірдің түрлі аспектілеріне, соның ішінде этикаға, отбасылық қарым-қатынасқа және руханиятқа қатысты өнегелі нұсқаулар мен практикалық кеңестер беретін нақыл сөздер мен даналық сөздердің топтамасын қамтиды (Abdullah Katutu, Abur Hamdi Usman 2015: 175-180). Лұқман Хаким өмірінің ерекшеліктері ел арасында кеңінен таралып, аңызбен көмкерілген. Оның әңгімелері өмірдің қиындықтарын сеніммен, даналықпен және адалдықпен

басқаруға ұмтылатын адамдар үшін шабыт пен әсердің сарқылмас бұлақ көзі болып табылады. Оның мысалы төмендегі хикаят мәтінінен айқын көрінеді.

Лұқман Хакімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

– Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә-дүр. Құданың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген Құдайға қарсылықтан табылады деп білемін, – дейді. Лұқман айтты:

– Олай болса сол айтылған сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз. Сенімді кітап болса біз тәубе айтып дәрігерлікті қоялық, – депті. Сопы бұл сөзді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келемін деп қозғалмады. Жиылып отырған халық шулап қоя берді және де халық айтады:

– Әй, сопы, Лұқман Хакім жесірге байдай, жетімге аттай болып неше мұңлы бейшаралардың көзінің жасын тыйды. Сен бұл істі күнә деп білсең, кітабыңды көрсет, болмаса қазыға алып барып жазалаттырамыз, – деп. Істің бұлайша зорайып бара жатқанын көріп Лұқман халықтан өтініш айтып, тысқа шығарып, сопыны оңашаға қалдырып айтты:

– Алла разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға, бірақ бізден де сізге бір ақыл айтылсын. Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз. Сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен көңіліңізге сонда ерік беріңіз. Екінші – сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетпегендік көрінді. Құдай тағала адамға әр түрлі дене берді, қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді естуге, ақыл берді жаман-жақсыны ойланып білуге. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсасаң, Құдай бұйрығына қарсылық болып табылмаса керек. Оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, естімей Құдайға құлшылық ету де болмайды. Сол рәуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған бастық етіп жаратты. Бұларды да танып біліп, бұйрықты орнына жұмсамасаң, күнәлі боласың. Тиісті орнына жұмсаудан күнә болмаса керек, – дейді.

Бұларды жинақтай келгенде хикаяттағы кездесетін образдар ізгі және мағыналы өмір сүруге ұмтылатын, өздеріне сенушілердің таным-түсінігіне сілкініс тудыратын мәңгілік даналық пен басшылықты ұсына отырып, діни дәстүрлерде шешуші рөл атқарады. Өздерінің ілімдері мен үлгілері арқылы жеке адамдарды, ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Пайғамбарлар өмірінен алынған хикаяттарда тек адал кәсіп, таза жолмен өмір сүрудің маңыздылығын ескертіп отыратыны білінеді. Арамдықпен, біреуді алдап-арбап оның хақын жеумен еш нәтижеге, жақсылыққа жетудің мүмкін еместігін аңғартады. Пайғамбарлар өмірінен кейін, көбінде үлгі-өнеге ретінде ел есінде қалып, санасында жаңғырғаны, әулиелер мен оқымыстылардың, әйгілі ғалымдардың өмір жолы мен олардың кейінге жазып қалдырған ғибратты хикаяттарынан айқын көрінеді. «Құран тілімен айтқанда олардың бойында «усуәтул-хасана», яғни көркем үлгі-өнеге бар. Дінді жеткізіп түсіндіру Аллаһтың таңдаулы құлдарының басты мақсаты болғандықтан, олар адамдарға айтқанын алдымен өздері орындап, өзгелерге мінсіз үлгі-өнеге бола білген. Олар Хақ тағала мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалай болу керектігін өнегелі өмірлерімен өзгелерге үйретті. Пайғамбарлардың

періште немесе басқа болмыстан емес, адамдардың өз арасынан тандалу сыры да осында. Періштелерде ішіп-жеу, құмар тарқату, үйлену секілді адамдарға тән сипаттар болмайды. Олардың өмір сүру шарттары мүлде бөлек. Періштелердің ішіп-жемейтіндігі, бас құрап үйленбейтіндігі ислам ілім-білімінде қашаннан белгілі» (Сейітұлы, 2010: 20-21). Ел арасында адамдарға дүниеқоңыздықтың, шектен асқан дүниеқорлық, тойымсыздықтың соңы неге апарып соғатыны туралы да ғибратты хикаяттар тараған. Ол «Құдайдың нақсүйер құлы» деген хикаятта анық байқалады. Бірде Мұса пайғамбар: – Ей, Құдай, менен сүйікті осы күні пенден бар ма? – деді.

– Сенен сүйікті пәлен өзеннің бойында бір жігіт бар, – деді.

Мұса пайғамбар ол жігітті іздеп барады. Барса, бай жігіттің үйінде шошқаның қабаны мен мегежіні жатады. Бұның не жағдай екенін сұрайды. Жігіт әкесі мен шешесі екенін айтады. Олардың мұндай күйге түсуі өздерінің пиғылынан деп түсіндіреді. Әке-шешесі болғандықтан оларды ренжітпей бағып-қағып отырғанын айтады. Алғашқыда әке-шешесі кедей болып, бір байдың малшысы болады. Баласы өмірге келеді. Күн суық болғандықтан байдан көмек сұрайды. Бай түйесін беріп, ең бірінші жолыққан ағаштан ары өтпей, соны отын ғып ал дейді. Орманға барса, бірінші жолыққан ағаш өте жуан болады да балтамен шаба алмай жылайды. Одан ары өтейін десе, байдан қорқып, Құдайға жалбарынады. Сол кезде ағашқа тіл бітіп, жылауының себебін айтады. Ағаш: «үйіңе қайта бер, отын дайын», – дейді. Үйіне келсе, есігінің алдында отын үйіліп жатады. Бұл жағдайды әйеліне айтады. Әйелі тамақ сұрап кел дейді, барып тамақ сұрайды. Қарыны тоятындай тамақ дайын болады. Одан кейін байлық сұра деп тағы жібереді. Байлық та береді. Патшалықты сұра дейді әйелі. Ол талабы да орындалып, патша болады. Бәріне қолы жеткен соң, әйелі жер мен көктің қожасы Тәңірлікті сұра дейді. Бұл сөзді естіген ағаш оларды қарғап, біреуін қабан, екіншісін мегежіңге айналдырады. Тойымсыздығынан әке-шешесінің осындай күйге түскенін айтады. Бұл хикаятта екі түрлі ой жатқаны байқалады. Әуелгісі шектен шыққан қанағатсыз, тойымсыздықтың соңы өз басын жұтатыны, барға қанағат, шүкірлік ету керек екенін ескертеді. Адамдардың тойымсыздығының шектен асқаны соншалық, тәңір, жаратушы болуды да қалайтынын, қанағатсыздығын ашып көрсетеді. Екінші бір ой – баласының әке-шешесін далаға тастамай, бағып-қағуы. Яғни қазақ түсінігіндегі «әке-шешен жынды болса байлап бақ» деген қанатты сөзімен ұштасып жатқанын көреміз. Қалай болғанда да әке-шешесінің бұндай күйіне шыдас беріп, оларды бағып қағып, ренжітпей отырған баласының бейнесі тәлім алатындай тәрбиеге толы екені аңғарылады. Бұл хикаятта миф пен ертегінің элементтері араласып жүргенін көреміз. Ағаштың адам бейнесінде тіл қатуы – ең алғашқы мифтік түсініктің әсерінен болса керек. Алайда бұл хикаяда жаратушының шеберлігінен болған дегенді меңзейді. Сонымен бірге бұл хикаят пайғамбар өмірімен байланысты айтылғандықтан сенімсіздік тудырмай, тыңдаушысын иландырғандай болады. Жоғарыдағы мәтін тек Мұса пайғамбар туралы ел арасында тараған бір хикаят қана. Ал Мұса пайғамбар туралы туралы жан-жақты зерттеуді Hendrik Bosman мақаласы арқылы танысуға болады (Hendrik Bosman, 2007: 326-333)

Әрине, бүгінгі біздің қоғамдағы кейбір келеңсіз жағдайлардың орын алуы, ата-анасын қараусыз қалдырып, қарттар үйіне өткізіп жіберуге бейім болуы, өзі жүріп

тұра алатын, он екі мүшесі сау, өзін өмірге әкелген аяулы жандарына жанашырлық танытпай, безбүйрек болып бара жатқан бүгінгі қоғамды тәрбиелеуде бұл хикаяттың да алатын орны айрықша. Тыңдаған адамға ой салады. Жағымсыз хайуанға айналып кеткен әке-шешесіне қамқорлық танытып, бағып-қағып отырған жетелі ұрпақтың бейнесі әрбір тыңдарман қауымға ой салатыны шындық.

4. Зерттеу нәтижесі

Хикаят мәтіндерінің бір шоғыры пайғамбарлар мен сахабалар және әйгілі адамдардың өмірімен сабақтаса баяндалатыны бар. Нұх пайғамбар мен оның қауымы жайлы, Нұхтың қауымына жаза ретінде келген топан су туралы да хикаяттар көп тараған. Бұл тақырып ғалымдардың зерттеулерінен де тыс қалмаған (Науати Аудин, 2020: 19-26)

Ел арасында Сүлеймен пайғамбарға байланысты хикаяттар көп тараған: «Су патшасы Сүлеймен», «Сүлеймен пайғамбар», «Тақ Сүлеймен», «Бала Сүлеймен тапқырлығы», «Сүлеймен патша мен байғыз», «Сүлеймен пайғамбар мен байғыз», «Сүлеймен мен Құмырсқа», «Хазірет Сүлеймен мәңгі суының хикаяты», «Тағы да Сүлеймен пайғамбар туралы», «Қарға баласын «аппағым» дер, кірпікшешен баласын «жұмсағым» дер» (Әкімова, 2020). Жоғарыдағы мәтіндердің біразы қазақ ертегілерінің құрамында қаралып жүр. Бұл хикаяттардың әртүрлі сипатта ғибраттық мәні айқын көрінеді. Бірінде тәкаппарлық, енді бірінде тергеп-тексермей, анық-қанығын білмей тұрып сөзге ерушілік, тағы бірінде әркімнің өз баласы өзіне күннен жылы, оттан ыстық, сүттен ақ екені туралы айтылады. Хикаяттардың денінде Сүлейменнің асығыс шешім қабылдауы мен артынан ол шешімдерінің дұрыс болмағандығына көзін жеткізіп барып, қателесуден өзін сақтап қалғаны туралы әңгімеленеді.

Сүлеймен пайғамбар туралы хикаят еврей және христиан мәтіндерінде де кездеседі. Сүлеймен исламдағы ұлы пайғамбарлардың бірі болып саналады, оның даналығымен, әділдігімен және жануарлармен байланысып, жындарды (рухтарды) басқару қабілетімен танымал. Сүлеймен пайғамбар туралы аңыздың негізгі аспектілері төмендегідей болып келеді: Сүлеймен әртүрлі әңгімелерінде, соның ішінде Сүлейменнің әділдік үшін көрсеткен ерекше даналығы атап өтіледі, онда ол бір баланың анасымын деп мәлімдеген екі әйел арасындағы дауды шешеді. Баланы екіге бөлуді ұсынып, осылайша шынайы ананың болмысын ашады. Осындай бала тағдырына шешім шығару, әділ билік айту мотиві Едіге биге байланысты аңыздарда да кездеседі. Оның бірінде жоғарыдағы мәтінмен ұқсас бір балаға таласқан екі әйелге шешім шығаруы болса, екінші бір аңызда екі түйеге тел емген ботаның кімдікі екеніне шешім шығаруымен сабақтасып жатқанын көреміз.

Сүлейменнің жан-жануарлармен, құстармен, тіпті жәндіктермен де тіл табыса алатын қасиеті болған. Құранда оның құстар мен құмырсқалардың тілін түсінгені айтылады. Сонымен қатар, Сүлеймен ислам сенімінде табиғаттан тыс жаратылыстарды, жындарды жеңуімен танымал. Сүлеймен пайғамбар туралы хикаяттар даналықтың, әділеттіліктің, кішіпейілділіктің, Аллаға құлшылықтың маңыздылығын көрсететін адамгершілік тағылымдарына бай. Ол исламдағы және басқа да Ыбырайымдық сенімдердегі діни және мәдени әңгімелердің образы болып келеді.

Хикаяттардың біразында тәубаға келу, шүкірлік ету, тәкаппарлықтың соңы неге әкеп соғатыны туралы да айтылып, тындарман қауымды ондай жаман мінез-құлықтан арылуға шақырады. Оның жарқын мысалы «Дәуіт пайғамбарға» байланысты айтылатын хикаяттардан анық көрінеді. Құдайдың өзі оған пайғамбарлық міндет жүктеп, сүйген құлының таңдаулыларының бірі екенін ескерткені ол туралы хикаяттардан белгілі. Алайда отыз ұлы бар Дәуіттің күпірлігі Құдайға жетіп, бір күнде отыз ұлынан айырылып қалуы арқылы тындарман қауымға үлкен ой салады. Осы арқылы күпірліктің, барға шүкір етпеудің зиянын түсіндіреді. Астамшылық, асқақтаудың адам баласына жат қылық екенін, оны жаратушының өзі ұнатпағанын айту арқылы ондай жат қылықтан ада болуға шақырады. Әрине, пайғамбарымыз Құдайдың қалап қойған елшісі болғандықтан, оның күпірлігінен қайтып, шүкірлік еткені үшін отыз ұлға татитын бір ұл бергені туралы да айтылады. Осы арқылы қара халыққа төмендегідей ой салады. Құдайдың сүйген құлы пайғамбарлардың өзін сондай қиын, ауыр сынақ қарсы алғанда, жай адамның күнәсіне тәуба етпесе баратын жері мен тартатын азабының не екенін іштей бағамдауына ой салғандай әсер етеді. Қазіргі күндері мешіт-медреселер мен адамдар жиналатын ас-нәзірлерде осы хикаяттар туралы айтылып, адамдарды адалдыққа, адамдыққа шақырып, жат қылықтың соңы неге апарып соғатынын хикаяттар арқылы баяндап жүргеніне де куә болып жүрміз.

Бір хикаятта Ұлықпан Дәуітке бірнеше ай жолдас болып, одан тәлім-тәрбие алады. Бір күні Дәуіт Ұлықпанды шақырып алып:

– Бір қойды сойып, екі жақсы мүшесін алып кел, – деп бұйырады.

Ұлықпан бір қойды сояды да, қойдың тілі мен жүрегін алып келеді. Дәуіт тағы бір күні Ұлықпанды шақырып алып:

– Бір қойды сойып, екі жаман мүшесін алып кел, – деп тапсырады. Ол бір қойды сойып, оның да тілі мен жүрегін алып келеді. Дәуіт:

– Мен екі жақсы мүшесін алып кел деп едім, тілі мен жүрегін әкелдің. Ал, екі жаман мүшесін әкел десем де тілі мен жүрегін әкелдің. Мұның себебі не? – деп сұрайды.

– Тіл мен жүрек – жақсылық пен жамандықтың қайнары. Бұл екеуі жақсы болса, адам жақсы болады да, бұл екеуі жаман болса, адам жаман болады. Өйткені, тіл – жүректің жаршысы. Жүрек нені ойласа, тіл соны сөйлейді, – деп жауап береді Ұлықпан (*Ұлықпан хакім әңгімелерінен*). Бұдан түйетін ой бізге жеткен хикаяттарда дерлік ізгілік, мейірімділік пен қайырымдылық, жақсы әрекет-амалдың маңыздығы туралы айтылатынын көреміз.

5. Қорытынды

Жоғарыдағы мәтіндерге қарағанда діни хикаяттар адамдардың психикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Оның адам санасына әсері күрделі және сан қырлы, таным, мінез-құлық, әлеуметтік құрылымдардың әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. Діни хикаяттардың адам санасына әсер ету жолдарын төмендегідей тұжырымдауға болады:

- Адам болмысын қалыптастыруға әсер етіп, адамгершілікті және өмірдің мақсатын түсінуге негіз береді. Адамдар діни аңыздағы гуманистік ойларды іштей қабылдай алады;

- Діни хикаяттардан байқағанымыз тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Хикаяттарда адамдардың өзін қалай ұстауы және басқалармен қарым-қатынас жасауы керектігі туралы нұсқаулар беретін моральдық және этикалық ілімдер жиі кездеседі.

- Діни хикаяттар психологиялық жайлылықты қамтамасыз ете алады және қиыншылық, белгісіздік немесе қайғы-қасірет кезінде күресу тетіктері ретінде қызмет ете алады. Олар қайғы-қасірет, өлім және адам жағдайын түсіндіреді. Ақырғы өмір немесе Құдайдың әділдігі туралы уәде адамдарға өмірдегі қиындықтарды жеңуге көмектесе отырып, жұбаныш пен мақсат сезімін береді. Құдайдың жазасынан қорқу немесе ақыреттегі сыйлар туралы уәде адамдар үшін қоғамдық нормаларды ұстануға күшті ынталандыру болуы мүмкін.

Дүниетанымның қалыптасуына да өзіндік әсері бар екені белгілі. Діни хикаяттар болмыс, жаратылыс және болмыстың табиғаты туралы күрделі сұрақтарға жауап беру арқылы жеке адамдардың дүниетанымын қалыптастырады.

Олар адамдардың табиғи әлемді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты және өмірдің мақсатын қалай қабылдайтынына әсер етеді.

Діни аңыздардың адам санасына әсері жеке адамдар мен мәдениеттер арасында әртүрлі болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Кейбір адамдар діни әңгімелерден жұбаныш, басшылық және мақсат сезімін табады.

Діни әңгімелер мен аңыздар қоғам үшін моральдық және этикалық нұсқаулардың бағдаршамы ретінде ұзақ уақыт бойы қызмет етті. Ежелгі мифтер, діни мысалдар немесе заманауи әңгімелер арқылы болсын, бұл мәтіндер адам табиғаты, таңдауларымыздың салдары және әділ және ізгі өмірдің негізін құрайтын принциптер туралы түсінік береді.

Адамдардың моральдық және этикалық ұғым-түсініктер үшін әңгімелерге жүгінуінің негізгі себептерінің бірі – олардың күрделі идеяларды қол жетімді және салыстырмалы түрде жеткізу қабілеті. Кейіпкерлер мен сюжеттік желілер арқылы әңгімелер әртүрлі әрекеттердің салдарын суреттейді, батылдық, адалдық және жанашырлық сияқты ізгі қасиеттерді көрсетеді және этикалық дилеммалардың орайын қарастырады.

Сонымен қатар, пайғамбарлар мен белгілі тұлғалар жөніндегі хикаяттар эмоционалды деңгейде сілкініс жасайды. Кейіпкерлердің моральдық қиындықтармен күресіп жатқанын және олардың шешімдерінің нәтижелерінің куәсі бола отырып, оқырмандар мен тыңдаушылар моральдық дилеммаларды өздері бастан кешіріп, этикалық мәселелерге үлкен түсіністік пен эмпатияны дамытады.

Сайып келгенде, діни хикаяттар мен әңгімелер біздің ұжымдық санамызда адам жай-күйі және өмірдегі ізгілік пен мағынаға ұмтылу құралы ретінде ерекше орын алады.

Әдебиеттер:

1. Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. Ұжымдық монография. – Алматы: Evo Press, 2022. – 320 б.
2. Abdullah Katutu1, Abur Hamdi Usman. Lukman Al Hakim Messages: A Theoretical Model on How to Teach In Modern Era // Mediterranean Journal of Social Sciences 6(6 S4) DOI:10.5901/mjss.2015.v6n6s4p175

3. Әкімова Т. Қазақ фольклорындағы хикаяттардың сюжеттік ерекшелігі. «Керуен» ғылыми журналы, 67(2), 2020. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.2-04>
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 95: Хикаяттар. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б
5. Edward M. Anson. Religion and Alexander the Great // Karanos. 2022. – №5. P. 51-74. <https://doi.org/10.5565/rev/karanos.94>
6. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
7. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
8. Қыдыр Т. Мұхаммед пайғамбардың көркем бейнесінің әдебиетте жырлану ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №1 (76). 2016. 241-245-бб.
9. Мәтбек Н. «Бақырғани кітабындағы» Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбар жайлы жыр-дастандар.<https://www.kaznu.kz>
10. Misnal Munir, Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, 2023. P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175>
11. Сейітұлы Қ. Пайғамбарларға иман. – Алматы: Көкжиек-Б, 2010. – 120 б.
12. Hendrik Bosman. Remembering Moses as a model of Israelite and early Jewish identity // Scriptura 96 (2007). P. 326-333. <https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC100851>
13. Hayati Aydın. The Prophet Noah, the Flood Based on the Qur'anic Revelation, the History Accounts and Archaeological Excavations // Journal of Islamic Studies and Culture 2020, Vol. 8, No. 2. pp. 18-26 ISSN: 2333-5904 (Print), 2333-5912 (Online) URL: <https://doi.org/10.15640/jisc.v8n2a3>

References:

1. Abdullah Katutul, Abur Hamdi Usman. (2015) Lukman Al Hakim Messages: A Theoretical Model on How to Teach In Modern Era // Mediterranean Journal of Social Sciences 6(6 S4) DOI:10.5901/mjss.v6n6s4p175 (in Eng)
2. Akimova T. (2020) Topic features of hikayat in kazakh folklor. *The Scientific Journal "Keruen"*, 67(2). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.2-04> (in Kaz)
3. Babalar sozy (2013): Hundred volumes. T. 95: Legends. - Astana: Foliant. – 432 p. (in Kaz)
4. Edward M. Anson. (2022) Religion and Alexander the Great // Karanos. – No 5. P. 51-74. <https://doi.org/10.5565/rev/karanos.94> (in Eng)
5. Hayati Aydın. (2020) The Prophet Noah, the Flood Based on the Qur'anic Revelation, the Historical Accounts and Archaeological Excavations // Journal of Islamic Studies and Culture December, Vol. 8, No. 2, pp. 18-26 ISSN: 2333-5904 (Print), 2333-5912 (Online) URL: <https://doi.org/10.15640/jisc.v8n2a3> (in Eng)
6. Hendrik Bosman. (2007) Remembering Moses as a model of Israelite and early Jewish identity // Scriptura 96 pp. 326-333. <https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC100851> (in Eng)
7. Kaskabassov S. (1984) Kazakh folk prose. - Almaty: Gylym. – 272 p. (in Kaz)
8. Kaskabassov S. (2002) Zhanazyq. - Astana: Audarma. – 584 p. (in Kaz)
9. Kyydyr T. (2016). Peculiarities of singing of the image of Prophet Muhammad in literature // Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series. #1 (76). pp. 241-245. (in Kaz)
10. Literature of the Golden Horde (2022): genesis, genre specificity, continuity of tradition. Collective monograph. - Almaty: Evo Press. – 320 p. (in Kaz)
11. Matbek N. Poems and epics about Prophet Muhammed (pbuh) from «Bakirgani book». <https://www.kazn> (in Kaz)
12. Misnal Munir (2023) Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175> (in Eng)
13. Seyituly K.(2010) Faith in prophets. – Almaty: Kokzhiek-B. – 120 p. (in Kaz)